

AYNUR ELDAR qızı HÜMMƏTOVA
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

ÇOXMƏNALI FEİLLƏRİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilində forma və məzmununa görə söz qruplarının xüsusi hissəsini çoxmənalı sözlər təşkil edir. Çoxmənalı sözlərdə formaca eynilik və mənaca yaxınlıq, törəməlik mövcuddur. Əslində isə eyni bir sözün müxtəlif mənə çalarları nəzərdə tutulur. Yəni burada sözün əsas mənası ilə bağlı olan əlavə mənalar meydana çıxır və bu mənalar bir növ əsas mənaya tabe olur.

Dildə çoxmənalılığın rolu olduqca böyükdür. Belə ki, sözün semantikasi genişləndikcə onun ifadəlilik imkanları da, qrammatik əlamətləri də artır və bunun nəticəsində başqa sözlərlə əlaqəsi də genişlənir. Sözdə çoxmənalılığın genişliyi onun leksik-semantik əlaqələrinin genişliyinə dəlalət edir. Sözün həqiqi və məcazi mənaları arasında uzaq və yaxın əlaqələrin olması zəruridir. Həmin əlaqələrin varlığı məcazların əmələ gəlməsinə imkan yaradır. Yalnız iki mənənin (həqiqi və köçürmə) mövcudluğu əsasında məcaz əmələ gəlir.

Tədris prosesində çoxmənalı sözlərin dərk edilməsi ilə bağlı məsələləri izah edərkən, ilk növbədə, aşağıdakı amilləri diqqətdə saxlamalıyıq.

1) Şagirdlərə çoxmənalı sözlərin mənaları arasında semantik bağlılığın olmasını qeyd etməkdir. Bu o deməkdir ki, onun mənalarının hamısı bir sözlə bağlıdır. Birinci gələn söz əsas söz ondan yaranan sözlər isə onun müxtəlif mənalarıdır. Məsələn, *getmək* sözünün ilkin mənası bir yeri tərk etmək mənasında işlənir. Bundan başqa *getmək* sözünün fikrə getmək, yuxuya getmək və s. mənaları vardır.

2) Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, çoxmənalı sözlərdə birinci söz əsas, digər sözlər məcazi mənalı olur. Məsələn, *çəkmək* feilinin ilkin mənası ipi çəkmək, stolu çəkmək və s. həqiqi mənalı, sonradan yaranan digər mənaları isə məcazidir. Məsələn, *dərd çəkmək*, *fikir çəkmək* və s.

H.Baliyev yazır: “Əgər məcazi mənənin nədən ibarət olduğunu şagird yaxşı anlaya bilmişdirsə, ona çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi çətin olmayacaq. Çünki çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi onun çoxlu məcazi mənalarda işlədilə bilmək imkanından asılıdır. Əslində bu söz anadangəlmə çoxmənalı olmamışdır. Hər hansı sözü bir neçə məcazi mənada işlətməklə sözün çoxmənalılığına nail olmuşuq. Azərbaycan dili çoxmənalılıq cəhətdən olduqca zəngindir. Çoxmənalı sözləri tədris edərkən biz həm də omonimlər üçün zəmin hazırlayırıq. Biz şagirdlərə bir məsələni qabarıq şəkildə çatdırmalıyıq ki, çoxmənalı adlandırdığımız hər bir söz silsiləsi bir əsas mənə mərkəzi ilə bağlıdır və bütün sonrakı sözlər o mərkəzdən şaxələnir” (8, s. 356).

Sözün çoxmənalılıq kəsbəməsi prosesi bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Söz müəyyən müddət təkmənalı kimi işlədilir. Sonra öz mənasını genişləndirərək çoxmənalılıq kəsb edir. Əşya və hadisələr təfəkkürdə bir deyil, bir neçə əlamətinə görə möhkəmləndirilir. Zaman keçdikcə belə sözlərdə məzmun baxımından genişlənmə prosesi başlayır. Çoxmənalılıq üçün yol açılır. Sözlər işlədikcə, başqa sözlərlə əlaqəyə girdikcə, öz təkmənalılığından uzaqlaşır və çoxmənalılıq qazanır. Deməli, sözün çoxmənalılıq qazanması belə sözlərin işlənmə dərəcəsindən asılıdır. Dilimizdə feillər çox işləkliyə malik olduğu üçün və digər sözlərlə daha çox əlaqəyə girdiyindən feillərdə çoxmənalılıq sürətlə artmaqdadır ki, bu proses bu gün də davam edir. Məsələn, *yükləmək* feili ilkin mənasına görə yükü yükləmək anlamında işlənsə də, hal-hazırda müxtəlif mənalarda işlənməkdədir. Məsələn, *kontur yükləmək*, *pul yükləmək* və s.

Çoxmənalı sözlərin müəyyən edilməsi onların mövcud olan hansı sözdən yaranmasını müəyyən etməklə başlayır. H.Həsənov sözün yeni mənə ifadə etməsini belə ifadə edir. “Yeni sözlər mövcud sözlərdən yaranır. Hər hansı bir söz yeni məfhu ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə etməli olur. Əvvəlki sözün forması yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir. Yəni məfhumla əvvəlki söz arasında tarixən şərtlənmiş qanunauyğun əlaqə əmələ gəlir. Demək, bir söz forması həm əvvəlki birinci, həm də ikinci – yeni mənaya xidmət edir” [15, s. 76]. Çoxmənalılığın mahiyyəti ondadır ki, o yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Bir söz bir və ya bir neçə əşyaya xidmət edir. Çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənaları bir-biri ilə ardıcılıqla bağlıdır. Onlar əsas mənaya görə qruplaşır. Sözün mənasında əşyanın bir və ya birdən çox mənası ola bilər. Çoxmənalı sözlərin mənalarını təhlil edərkən onları bir-birindən ayrılmış şəkildə deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə izah etmək lazımdır, çünki şagirdlər həmin ilkin mənəni başa düşməsələr ondan yaranan digər mənaları izah edə bilməyəcəklər.

Şagirdlərə çoxmənalı sözlərin yaranma səbəblərini izah edərkən ilk növbədə onlara başa salmalıyıq ki, mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq həqiqi mənalı olmalıdır.

Çoxmənalı sözlər, eləcə də çoxmənalı feillərin tədrisi zamanı şagirdlərə çoxmənalı sözlərin hər hansı bir mənası başqa mənalara əlaqədardır. Onlardan hər biri hər hansı əsas ümumi əlamətləri ifadə edərək invariant məna yaradır. Çoxmənalı sözün əsas mənası ilə əlavə mənalara arasında tabelilik, əlavə mənalara özəlləri arasında isə tabesizlik əlaqəsi hiss olunur. Sözün çoxmənalılığı dilin inkişaf etdiyini göstərən amillərdən biridir. Onda xalqın müşahidəçilik qabiliyyəti, ağılı, fantaziyası, əşya və hadisələri müqayisə etmə, qarşılaşdırma bacarığı onlar arasında ümumi, oxşar cəhətləri, ayırıcı tapması əks olunur. Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılmaz cəhəti kimi özünü göstərir və dilin inkişafında əsas məna qanunu kimi qəbul edilir. Sözün bu spesifik xüsusiyyəti dil vasitələrinin qənaətlə işlədilmə effektivliyi zəruri edir. İnsan təfəkkürünün yaratdığı hər məfhum, xüsusi, ayrıca səs kompleksi tələb etsə, dilin lüğət tərkibi o qədər genişlənərdi ki, onu dərk etməyə həmin dildə danışan kollektivin gücü çatmazdı. *Getmək* feili bir neçə mənada ifadə olunur və geniş çoxmənalılıq zənciri yaradır. Məsələn, *evə getmək, fikrə getmək, yuxuya getmək, ürəyi getmək, qanı getmək, güzəştə getmək, barışa getmək* və s. hərəkət bildirən bu sözlərin hər birini ayrıca sözlər ifadə etsə idik, lüğət tərkibində o qədər söz olardı ki, dil daşıyıcıları həmin sözlərin hamısını dərk edə bilməzdi.

Sözün çoxmənalılığından danışmaq, bir tərəfdən, sözün müxtəlif mətnə müxtəlif mənalılığını, digər tərəfdən isə, sözün ayrı-ayrı leksik mənalara bir-biri ilə əsas mərkəzlə əlavə mənalara əlaqələndirmək deməkdir. Sözün çoxmənalılığı birdən-birə deyil, tədricən tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır. Polisemiya yalnız dil vasitələrindən deyil, həm də əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığı, əhatə olunmuş gerçəkliyin əksi nəticəsində əmələ gələn oxşarlığın eyniliyindən asılıdır. Dildə çoxmənalılığın formalaşması və inkişafı əsasən iki amillə müəyyən edilir: məntiqi amil və dil amili.

Məntiqi amil məfhumda ümumi əlamətlərin olması deməkdir. Məfhum çoxmənalı sözlərin mənbəyi və əsasıdır. Sözün leksik mənası təfəkkürlə bağlıdır. Buna görə də onun əsasını məfhum məzmunu təşkil edir. Sözün məfhum məzmunu müəyyən məfhum əsasında formalaşan əlamətlərin cəmidir. Obyektiv aləmdəki müxtəlif əşya və hadisələr bir-biri ilə oxşar və ya eyni bir əlamətinə görə əlaqədar olur. Bu əlamətlər müxtəlif əşya, hadisə, əlamət və hərəkətləri bir ümumi adla adlandırmağa imkan verir. Belə olan halda dildə çoxmənalılıq yaranır. Məsələn, *dərsə başlamaq, sözbə başlamaq, işə başlamaq, yağmağa başlamaq* və s. kimi feillərin yaranması məhz qeyd edilən amillərlə bağlıdır. Çoxmənalı sözlərin yaranması formalaşması və inkişafı dil vasitələrinin qənaət olunmasından daha çox əşya və hadisələrin oxşarlığından asılıdır. Sözün çoxmənalı olması sözün ümumişlək və lazımlı olma dərəcəsindən, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu ilə təcrübənin sonsuz konkretliyi arasında olan ziddiyyətlərdən, məcazlaşmadan asılıdır. Çoxmənalı sözlər dildə mövcud olan sözlərin öz mənasını dəyişməsi, genişləndirməsi, bir sıra əlavə mənalara kəsb etməsi ilə, bir sözün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni mənalara qazanaraq həm köhnə, həm də yeni məfhumları ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, adət-ənənələri, bədii zövqü əşya və hadisələrin oxşar əlamətlər əsasında məfhumların yaxınlaşdırılması, sözün əsas mənasının məcazlaşması və s. yollarla əmələ gəlir. Dilimizdə çoxmənalı sözlərin yaranması daha çox məcazlaşma ilə bağlıdır. Bir sözün əsas mənalaraından törəyən mənalara, əsasən, məcazlaşma yolu ilə yaranır. Məhz məcazlaşma çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi özünü göstərir. Məsələn, *açmaq – kitabı açmaq, məsələni açmaq, gözünü açmaq, ürəyini açmaq* və s.

Biz müasir tədris metodlarının köməyi ilə dərsi keçərkən lövhəyə bir neçə feil yazıb şagirdləri qrup şəklində birləşdirib, hər qrupa bir feilin mənalaraını yazmağı tapşırı bilərik. Məsələn, bir qrupa *keçmək*, digər qrupa isə *batmaq* feillərinin çoxmənalılıq ifadə edən mənalaraını yazmağı tələb edə bilərik. *Keçmək* feilin ilkin kök kimi *yolu keçmək, dərsi keçmək, dərs keçmək* (kimsə nəyisə öyrətmək) və s. *Batmaq* feilini isə *gəmi batdı* sözünü ilkin məna kimi götürə bilərlər. Daha sonra *günəş batdı, köynəyim batdı (köynəyin kirlənməsi), tikan batdı, şirkət batdı (müflis olmaq mənasında)* və s.

Çoxmənalılığa meyil isimlərə nisbətən feillərdə daha çoxdur. Feillərin çoxmənalılığının başqa nitq hissələrindən, hətta isimdən fərqləndirilməsinin bir aşağıdakı səbəbləri vardır:

- 1) Feil dilimizin özünəməxsus lüğətini təmsil edən ən qədim bir nitq hissəsi olması;
- 2) Müxtəlif əşyalar çox zaman bir sıra bir-birinə oxşar hərəkəti icra edir.

Əsas nitq hissələrinin çoxmənalılığı kəmiyyətə görə iki qrupa ayırmaq olar.

- 1) Çoxmənalılığı çox olan nitq hissələri;
- 2) Çoxmənalılığı az olan nitq hissələri.

Çoxmənalılığı çox olan nitq hissələrinə isim, sifət, feil daxildir. Çoxmənalılığı az olan nitq hissələrinə say, əvəzlilik və zərflər daxildir.

İsimlərdə çoxmənalılıq daha çox ümumi isimlərlə bağlıdır. Xüsusi isimlərdə də çoxmənalılıq var. Lakin daha çox çoxmənalılıq ümumi isimlərlə əlaqədardır. Çünki xüsusi isimlər ayrı-ayrı şəxsləri, əşyaları, hadisələri eynicinsli olan başqa şəxslərdən, əşyalardan və hadisələrdən fərqləndirən fərqi, konkret adlardır. Ümumi isimlərin çoxmənalı olmasının səbəbi odur ki, onlar həmciins əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Bunlarda ümumiləşdirmə güclüdür. Ümumi isimlərin çoxmənalı olmasının səbəbi odur ki, onlar həmciins əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Bunlarda ümumiləşdirmə güclüdür. Ümumi isimlər konkret və məcazi mənələrdə işlədilərək oxşar əşyaların ümumiləşmiş adı kimi çıxış edir. Bunlar öz əşyavili mənələrini saxlamaqla bərabər, əlamət və keyfiyyət məzmunu əldə edə bilər. Məhz buna görə də onların sintaktik funksiyası da dəyişir. Bütün bu amillər ümumi isimlərin çoxmənalılığına dah çox meyil etməsinə imkan verir. Məsələn, *ağız, ayaq, baş boğaz* və s.

Sifətlər leksik mənələrinə görə konkret keyfiyyət və əlamət anlayışları ilə yanaşı ümumiləşmiş keyfiyyət və əlamət ifadə edir. Sifətlərin rəngləri məkan və həcm əlamətlərini, dad və ləzzət üzlərimizlə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətləri, insan və heyvanların xarici, cismani xüsusiyyətlərini bildirən sözləri çoxmənalılığa daha çox meyil edir.

Feillərin çoxmənalılığı digər iki nitq hissəsindən fərqlənir. Feillərin çoxmənalılığı onların hərəkətlə əlaqədar olması müxtəlif əşyaların bir sira bir-birinə oxşar hərəkətə malik olması, nominativ mənəsinin dəyişməsi və kommunikatativ münasibətdə işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn,

Çəkmək feili ilk mənəsinə görə hər hansı bir əşyanı tutub dartmaq mənəsində işlədilir. İşlədilmə ilə əlaqədar olaraq onda yeni kommuniativ mənələr əmələ gəlmiş və bununla da öz nominativ funksiyasını dəyişərək çoxmənalılıq əldə etmişdir.

Bir sözlə, çoxmənalı sözləri öyrəyərkən müəllim müqayisə xarakterli çalışmalara üstünlük verərsə, mövzunun dərinədən mənimsənilməsinə nail olar. Müəllim çoxmənalılığın yaranma səbəblərini göstərməli, necə yarandığını izah etməlidir. Müəllim çoxmənalı sözlərin oxşar əşya, əlamət və hərəkəti bildirdiyini nümunələr əsasında izah etdikdən sonra dərsləkdən kənara çıxaraq şagirdlərə tapşırıq verə bilərik ki, çoxmənalı sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırsın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bəliyev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı: ADPU, 2007, 421 s.
2. Maqşudov E.S. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 280 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
4. Məmmədova Z. Azərbaycan dili dərslərində fəal iş formalarından istifadə // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. № 4. Bakı, 2011, s. 37-42
5. Seyidova S. Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. № 2. Bakı, 2011, s. 48-53

Aynur Eldar qızı Hümətova

Çoxmənalı feillərin tədrisi məsələləri

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilinin leksik sistemində xüsusi yeri olan çoxmənalılığa, xüsusilə də çoxmənalı feillərin tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin morfoloji qatında mövcud olan əsas nitq hissəsi olan feillərdə çoxmənalılıq digər nitq hissələrindən fərqli olaraq daha çox diqqət çəkir. Bunu feillərin milli leksik fondumuzun əsasını təşkil etməsi və milli təfəkkürümüzü ifadə etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Bu mənada, çoxmənalı feillərin tədrisi zamanı diqqətli olmalı, şagirdlərə bu mövzunu öyrəyərkən belə çoxmənalılığın feillərdə yaratdığı mənə xüsusiyyətlərini konkret nümunələrlə əsaslandırılmalı, həmçinin onlar omonimlərlə müqayisəli şəkildə qarşılaşdıraraq tədris olunmalıdır.

Açar sözlər: çoxmənalı sözlər, çoxmənalı feillər, təlim prosesi, tədris məsələsi.

Айнур Эльдар кызы Хумматова

Проблемы обучения многозначным глаголам

Резюме

Статья посвящена многозначности, занимающей особое место в лексической системе азербайджанского языка, особенно обучению многозначным глаголам. Отмечается, что в глаголах, составляющих основную часть речи в морфологическом слое азербайджанского языка,

многозначность более заметна, чем в других частях речи. Это можно объяснить тем, что глаголы составляют основу нашего национального лексического фонда и выражают наше национальное мышление. В этом смысле следует проявлять осторожность при обучении многозначным глаголам, а при обучении этому предмету поэтов такие семантические особенности, создаваемые глаголами в глаголах, должны быть подтверждены конкретными примерами, а также сравнением их с омонимами.

Ключевые слова: многозначные слова, многозначные глаголы, процесс обучения, проблема обучения

Aynur Eldar gizi Hummatova
Problems of teaching of the polysemous verbs
Summary

The article is devoted to polysemy, which has a special place in the lexical system of the Azerbaijani language, especially to the teaching of polysemantic verbs. It is noted that in verbs, which are the main part of speech in the morphological layer of the Azerbaijani language, polysemy is more noticeable than other parts of speech. This can be attributed to the fact that verbs form the basis of our national lexical fund and express our national thought. In this sense, care should be taken when teaching polysemous verbs, and when teaching this subject to poets, such semantic features created by verbs in verbs should be substantiated by concrete examples, as well as by comparing them with homonyms.

Keywords: polysemantic words, polysemantic verbs, learning process, teaching issue.